

HOLKA LÁSZLÓ

Oroszország: a 2010. évi népszámlálás és a területi mobilitás

Cenzus – az önkéntesség elve alapján

Oroszországban a Szovjetunió felbomlása után először 2002-ben tartottak népszámlálást, ezt követően pedig – igazodva az ENSZ világprogramjában meghirdetett időszakhoz – tavaly ősszel. A cenzus eszmei időpontja 2010. október 14., 0.00 óra volt (helyi idő szerint – ismeretes, hogy Oroszország kilenc időzóna szerint él). Megtartását a 2002. január 25-i szövetségi törvény rendelte el, részleteit a 2009. december 23-án kelt kormányrendelet szabályozta. A népesség összeírása október 14. és október 25. között történt. Ez alól kivételt jelentettek a „távoli és nehezen megközelíthető területeken” lakók (hozzávetőlegesen 500 ezer fő), az ő esetükben az adatgyűjtés 2010. április 1-től december 20-ig zajlott.¹

Próbaszámlálásokat 2008 októberében három körzetben rendeztek, összesen 300 ezer ember megkérdezésével: Szentpétervár és Habarovszk egy-egy kerületében és a Moszkva melletti Balasija városában, valamint az azt környező 12 községben. Alig ért véget a próbaszámlálás adatainak feldolgozása, máris veszélybe került a népszámlálás maga: a gazdasági válság okozta pénzügyi nehézségek miatt 2009 tavaszától fél éven keresztül úgy tűnt, hogy a cenzust kénytelenek lesznek 2013-ra halasztani. Végül azonban az eredetileg tervezett összeget 40%-kal csökkentve elkülönítették a szükséges forrásokat. Így a népszámlálás teljes költségvetése 17 milliárd rubelre rúg, ami hat esztendőre oszlik el. A 2010-es, „népszámlálási évre” kiutalt összeg 10 milliárd rubel volt, ennek a 70%-át az ideiglenes alkalmazottak javadalmazására fordították. Közöttük a számlálóbiztosok serege (zömmel diákok) 420 ezer fő körül mozgott, javadalmazásuk fejenként elérte az 5 ezer rubelt.

A népszámlálás költségeit a statisztikai hivatal, a Roszstat vezetője azzal érzékeltette, hogy míg az Egyesült Államokban a 2010 áprilisában lebonyolított cenzus során egy megkérdezettre nagyjából 50 dollár jutott, addig Oroszországban mindössze 4 dollár.

A 2010. évi oroszországi népszámlálás több sajátossággal tűnt ki, közülük talán a leginkább kirívó az, hogy a választást a törvény nem tette kötelezővé. Amikor a Duma (a parlament alsóháza) 2003-ban napirendre tűzte a népszámlálásról szóló törvényt, a tervezetben még szerepelt a kötelező részvételre vonatkozó kitétel – meglehet azért, mert a

¹ A távoli és nehezen megközelíthető helyszínekben bővelkedő Brazíliában az adatgyűjtés ennek az időnek az egyharmadát vette igénybe (2010. augusztus 1-től október 31-ig). Igaz, Brazília területe pontosan feleakkora (8,5 millió km²), mint Oroszországé. Népessége durván 50 millióval meghaladja Oroszországét, s a népszámlálást egyharmaddal nagyobb költséggel bonyolították le (900 millió USA-dollárnak megfelelő összegből). A dél-amerikai szövetségi országban a legkorszerűbb adatfelvételi (PDA) és adatátviteli technikai megoldásokat vetették be. Ezzel a Brazil Statisztikai és Földrajzi Intézet 2011 februárjában elnyerte a digitális technológia úttörőinek adományozott Netexplorateur-díjat, amelyet az azonos nevű francia nonprofit szervezet és az UNESCO közösen ítél oda.

megtagadások aránya 2002-ben elérte az 1%-ot. A képviselők azonban elvetették a javaslatot, így a statisztikai hivatal munkatársai hiába kardoskodtak valamiféle szankciók elrendeléséért még 2009. utolsó napjaiban is, törekvéseik kudarcot vallottak. Jogászok a személyiségi jogokra hivatkoztak, szociológusok arra, hogy bármiféle válaszadás kötelezővé tétele végső soron a megkérdezettek ellenkezéséhez, következképp a valóságnak meg nem felelő válaszok elszaporodásához vezet.

A bizonytalansági tényező ugyancsak sajátosságként említhető. Ilyet rejtett magában az összeírás módja. A válaszokat papírkérdőíveken rögzítették – ezekből háromfélét nyomtattak: személyi kérdőíveket az orosz állampolgároknak, és külön az Oroszországban 12 hónapnál rövidebb ideig tartózkodó külföldi állampolgárok számára, valamint egy lakáskérdőívet. Válaszolni a lakásba bekopogó számlálóbiztosnak lehetett; ezenkívül az adatközlés telefonon is lebonyolítható volt, és fel lehetett keresni személyesen az összeírópontokat – ám ez utóbbi két megoldást csupán kiegészítő jelleggel alkalmazták. A kérdéseket orosz nyelven tették fel, a válaszokat ugyancsak orosz nyelven várták – ám a több tucat nemzetiség tagjait biztosították róla: „Ha szükséges, a számlálóbiztosokat tolmácsok kísérik” – és az ilyen esetekben a kitöltés történhetett az Oroszországot alkotó köztársaságok államnyelvén, illetve az északi tájakat benépesítő, kis létszámú nemzetek nyelvén.

Amikor 2010. november 21-én a statisztikai hivatal első embere ismertette a gyorseredményeket, amelyek szerint a dolgok akkori állása szerint Oroszország népessége „durván fogalmazva” 143 millió fő, elmondta: a válaszadást megtagadók száma 1 millió 21 ezer fő volt. Elzárkózásukat kisebb hányaduk vallási megfontolásokkal indokolta, mások a hatalommal szembeni tiltakozásuk kifejezésére vélték ezt alkalmasnak – a legtöbben pedig nem szolgáltak semmiféle magyarázattal. A népszámlálás időszakában 2 millió 600 ezer fő nem tartózkodott lakhelyén, ebből 620 ezret Moszkvában nem letek fel. Alapvető adataikat a lakónyilvántartó-könyvek orosz megfelelői alapján töltötték ki. Végeredményben tehát kizárólag csak az illető neme és életkora szerepelt összesen 3,6 millió fő személyi kérdőívén. A nehezen megközelíthető északi területeken a Roszstat akkori becslése szerint 10 ezer főt nem írtak még össze; volt továbbá egy 1,8 millió fős „speciális keret”, az ebbe tartozókat számlálóbiztosok nem keresték fel – ez a keret a rendőrség, a katonaság alkalmazottait, a fegyintézetek lakóit és az állami szolgálati megbízásukat külföldön teljesítőket fedte.

Miközben a sajtóban bíráló hangok hallatszottak a gyorseredmények kapcsán („hiányzik 1,3 millió honfitársunk”, „elhamarkodott volt gyorstájékoztatóval előállni”), az interneten sokasodtak az összeírók hanyag munkavégzését taglaló blogok: a diákok állítólag fel sem keresték a címeiket, ehelyett a nyilvántartásokból másolták ki az adatokat – főleg a fővárosban. A panaszosokhoz csatlakozott Ny. Mkrtesjan demográfus, aki közölte: mivel számlálóbiztos nem jelentkezett moszkvai lakásán, kénytelen volt személyesen jelentkezni az összeíróponton.

A népszámlálás kommunikációja nem nélkülözte a látványos (vagy annak szánt) elemeket: a posta 12 rubel értékű bélyeget nyomtatott csaknem félmillió példányban; tízrubeles „agitációs” pénzerméket bocsátottak ki; himnuszt költöttek „Oroszországnak mindenki fontos” végszóval; ismeretterjesztő rádiós műsorok készültek; összeírták a kozmoszban keringő űrhajósokat, számlálóbiztosok sálját viselték két válogatott labdarúgó-mérkőzés sportolói. Támogatták a népszámlálást a politikusok: a köztársasági elnök le-

szögezte, hogy a népszámlálás eredményei megvetik a jövőbeli társadalompolitika alapját; a kormányfő első helyettese a vidékfejlesztés kiindulópontjának nevezte; a moszkvai polgármester biztos volt benne, hogy az eredmények hozzájárulnak a polgárok jólétének emeléséhez. Mindent egybevetve a mozgósítás alighanem elérte célját, máskülönben a Roszstat tisztviselői nem vélekedhettek volna így a népszámlálás lezárultával: „A megkérdezettek jelentős társadalmi aktivitásról tettek tanúbizonyságot”.

Az adatok feldolgozása két lépcsőben történik. A kérdőívek szkennelését, a kódolást és az ellenőrzést 2011. június 10-ig végezte el Roszstat 82 területi igazgatósága közül 68 arra kijelölt szervezet, olyan hazai gyártmányú berendezésekkel, amelyek alkalmasak a számok és grafikai jelek felismerésére. (Ilyen készülékeket alkalmaztak a 2002-es népszámlálás és a 2006. évi mezőgazdasági összeírás feldolgozásakor is.) Az igazgatóságok által ellenőrzött és kódolt elektronikus kérdőívek átkerültek egyrészt az állami levéltárba, másrészt a Roszstat informatikai részlegéhez, ahol létrehozzák az anonimizált, közigazgatási egységek szerint összesített adatbázisokat. Ez már az eredmények hivatalos közzétételének fázisa: az ezzel foglalkozó munkacsoportot a gazdaságfejlesztési miniszter vezeti (mint a Roszstat tevékenységét 2008 óta felügyelő tárca vezetője). A végleges ténytáblák közül a „kevésbé időigényes” adatok publikálása 2011 végére várható, míg a migrációra vonatkozóké 2012 folyamán – összesen 11 kötetet terveznek kiadni, és az eredményeket elhelyezik a Roszstat honlapján is.

A 2010. évi népszámlálás előzetes adatait 2011. március 28-án tették közzé. Ezek arról tanúskodnak, hogy Oroszország a világ nyolcadik legnépesebb állama: a census során 142 905 200 állandó lakost írtak össze. Rajtuk kívül összeírtak állami ügyekben hivatalos kiküldetésben külföldön tartózkodó 90,2 ezer orosz állampolgárt családtagjaikkal együtt, továbbá 487,3 ezer külföldi állampolgárt, akik tanulás, munkavégzés, gyógykezelés végett (vagy egyéb célból) 12 hónapnál rövidebb ideig tartózkodtak az Orosz Föderáció területén, és állandó lakóhelyük is külföldön volt. Az előző népszámláláshoz képest Oroszország népessége 2 261 500 fővel (1,6%-kal) csökkent. A census során 66 205 ezer férfit és 76 700,2 ezer nőt írtak össze, vagyis a népesség 46,3%-át adták a férfiak, és 53,7%-át a nők (szemben a 2002-ben kimutatott 46,6 és 53,4%-kal).

1. táblázat

Oroszország népességének alakulása a 2002. és a 2010. évi népszámlálás közötti időszakban

(ezer fő)

A népességszám változása	Természetes szaporodás (+), fogyás (-)	Migrációs egyenleg	Ebből	
			bevándorolt	kivándorolt
-2261,5	-4734,3	+2472,8	2939,0	466,4

Forrás: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/perepis2010/doclad.doc.

A népszámlálás előzetes eredményeit ismertető beszámoló leszögezi: a migrációban részt vevők létszáma a 2010. évi népszámlálás eredményei alapján 1056,3 ezer fővel meghaladta a vándorlás folyamatos nyilvántartásában rögzítettek létszámát, a differencia a teljes népesség 0,7%-ával egyenlő (2002-ben az eltérés 1 851 000 fő volt, és elérte a teljes népesség 1,3%-át).

A népesség területi eloszlása szélsőségesnek nevezhető. A városi és a falusi népesség aránya nyolc év alatt jelentéktelen mértékben módosult – a hivatalosan urbanizáltak

nyilvánított körülmények között lakóké 73,3-ről 73,7%-ra emelkedett. A városlakók túlnyomó többsége (67%-uk) százezres lélekszámúnál nagyobb településeken él. Az egymillió főnél több lakost számláló városok száma pontosan egy tucat: Moszkva (11,5 millió fő) és Szentpétervár (4,8 millió) mellett ebbe a „klubba” tartozik Novoszibirszk (1,4 millió), Jekatyerinburg (1,3 millió), Nyizsnyij Novgorod (1,2 millió), valamint Szamara, Omszk, Kazany, Cseljabinszk, Rosztov-na-Donu (mindegyikük 1,1 millió fő körüli lélekszámmal), végül Ufa és Volgograd (egymilliót valamivel meghaladó lakossal). A milliós klubban összpontosul az ország népességének 19,7%-a. Nyolc év alatt jelentékenyebb gyarapodással csupán Moszkva tűnt ki, tíz nagyváros lélekszáma 1–5%-kal növekedett, míg Nyizsnyij Novgorodé 5%-kal csökkent.

A metropoliszok embersűrűs, gigászi vadonjában a körzeteket bejáró számlálóbiztosok mellett akadtak olyan összeírók is, akik például Kirov megyében a körzeti központtól nyolc kilométert küzdöttek le, csak hogy egy Alekszejevo nevű helyen kérdéseiket feltegyék a falu egyetlen lakosának, egy ötvenes férfinak (a Robinsonnak elnevezett férfi önellátónak mondja magát, de motorbiciklijén bevásárlásokat is intéz). Oroszországban 153 125 községet tartanak nyilván; közülük 19 439 „falunak” egyetlen lakosa sem volt 2010 októberében, tíz lakosnál kevesebbet pedig 36 209 számlált – a legtöbb ilyen település Oroszország Központi és Észak-Nyugati szövetségi körzetében található; az aprófalvak és tanyák adják a Jaroszlavi, Vologdai, Novgorodi és Pszkovi terület településeinek 40%-át. Az összes község egyharmadának lélekszáma haladta meg a 100 főt. A regionális fejlesztésért felelős tárca vezetője a népszámlálás eredményeit értékelve kijelentette: a népesség kiáramlása következtében egyetlen esztendő leforgása alatt Oroszországban 3 ezer falu szűnt meg létezni; elemzők pedig arra hívták fel a figyelmet, hogy a regionális fejlesztés az adminisztratív központokra összpontosul, ami a falvak elnéptelenedéséhez vezet.

Nyugatra tartó népesség

Miként annak idején a migrációs folyamatok vizsgálatának 19. századi klasszikusa, E. G. Ravenstein², azonképpen a harmadik évezred kezdetén az oroszországi statisztikusok is úgy vélték (nem egészen önszántukból): a népesség területi mozgásának feltérképezéséhez a népszámlálási időpontok közötti változások adnak támpontokat. Ez magyarázza, hogy a 2002. évi népszámlálás kérdőívén azt tudakolták, hol volt az illető állandó tartózkodási helye az előző (1989. évi) népszámlálás idején. A 2010-es census idejére a kérdés módosult, és így hangzott: „Melyik évtől kezdve lakik megszakítások nélkül ezen a településen?” Ha a válaszadó 2009 novembere és 2010 októbere között érkezett összeíráskori lakóhelyére, akkor választ vártak tőle erre is: „Hol lakott Ön 2009 októberében?” Ebben

² Ravenstein az 1871. és az 1881. évi angliai, skóciai és walesi népszámlálásoknak a népesség születési és halálozási, megyénként összesített adatait vetette egybe, hogy kimutassa: léteznek „migrációs törvények”. A német földrajztudós (aki átmene-tileg maga is „migránsként” élt Angliában) hét olyan „törvényt” fogalmazott meg, amelyek alapvetően mindmáig a migrációt vizsgáló modellek alapjául szolgálnak: 1. a migránsok tekintélyes hányada rövid távolságokra utazik, a nagy kereskedelmi és ipari központok felé tart; 2. a viharosan fejlődő városokba a környező falvak lakói özönlenek, az elvándoroltak helyét távolabbi vidékek lakói foglalják el; 3. a kirajzás folyamata a befogadás fordítottja; 4. minden migrációs áramlat kompenzációs ellen-áramlatot teremt; 5. a nagy távolságokról vándorlók a jelentős kereskedelmi és ipari központokat részesítik előnyben; 6. a városlakók kevésbé hajlamosak az elvándorlásra, mint a vidékiek; 7. a nők hajlamosabbak a migrációra, mint a férfiak. (<http://blog.lib.umn.edu/globerem/main/Ravenstein.pdf>)

az esetben azt kérték, jelölje meg az Oroszországi Föderáció megfelelő közigazgatási egységét, vagy pedig azt a külföldi államot, ahonnan jött, egyben közölje, városból vagy faluból érkezett. A kérdőív eme pontjának módosítását azzal indokolták: a gyorsan változó körülmények megkövetelik, hogy jóval rövidebb időtávról álljanak rendelkezésre információk az állampolgárok mozgásáról.

A 2010. évi népszámlálás előzetes eredményei alapján megállapítható, hogyan módosult a nagy kiterjedésű szövetségi állam népességének területi eloszlása az előző cenzus-hoz viszonyítva. A főbb vonalak kiolvashatók a szövetségi körzetek népességszámának alakulását összesítő adatokból.³

2. táblázat

Az Oroszországi Föderáció népessége szövetségi körzetek szerint, 2002–2010

Körzet	Népességszám, ezer fő		Megoszlás, %		Népsűrűség, fő/km ²	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010
Központi	38 000,6	38 438,6	26,2	26,9	58,4	59,5
Északnyugati	13 974,5	13 583,8	9,6	9,5	8,3	8,1
Déli	13 973,3	13 856,7	9,6	9,7	33,4	32,9
Észak-kaukázusi	8 933,9	9 496,8	6,2	6,6	52,3	55,8
Volga menti	31 154,7	29 900,4	21,5	20,9	30,0	28,8
Uráli	12 373,9	12 082,4	8,5	8,5	6,9	6,6
Szibériai	20 062,9	19 254,3	13,8	13,5	3,9	3,7
Távol-keleti	6 692,9	6 291,9	4,6	4,4	1,1	1,0
<i>Oroszországi Föderáció</i>	<i>145 166,7</i>	<i>142 905,2</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>8,5</i>	<i>8,4</i>

Forrás: http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/inf.doc

A szövetségi körzetek közül a Központi körzet 1,2%-os növekménye Moszkva városának, valamint a Moszkvai és a Belgorodi területen lakók számának gyarapodása révén következett be: a vándorlási többlet meghaladta a népesség természetes fogyását. Az Észak-nyugati körzeten belül hiába mentek végbe hasonló folyamatok Szentpéterváron és a Leningrádi területen, összességében a természetes fogyás és az elvándorlás következtében a népesség száma 2,8%-kal visszaesett. A Déli szövetségi körzetben 2010-ben 0,8%-kal kevesebb embert találtak az összeírók, mint nyolc évvel korábban, viszont az Észak-Kaukázusi körzetben 6,3%-kal többet. A Volga menti körzetben Tatarsztan Köztársaság kivételével minden közigazgatási egységben csökkent a lélekszám, összesen 4%-kal. Az Uráli körzetben a visszaesés mérsékeltebb volt (2,4%) – ám ezen belül a Tyumenyi területen, a Hanti-Manysi autonóm körzetben nőtt a népesség száma. A Szibériai körzet 4%-os népességfogyást szenvedett el, míg a Távol-keleti körzeté elérte a 6%-ot (ez alól Szaha Köztársaság – azaz Jakutföld – a kivétel, ahol a migrációs többlet pótolta a természetes fogyást).

³ A katonai és a gazdasági körzetek mintájára a szövetségi körzeteket 2000. május 13-án hozták létre; számuk akkor hét volt, majd nyolcra emelkedett, miután 2010. január 19-én a Déli szövetségi körzetről leválasztották az Észak-kaukázusit. A körzetek nem közigazgatási egységek, de határaik egybeesnek az alájuk rendelt 83 nagy közigazgatási egység (21 köztársaság, 9 vidék, 46 terület, 2 szövetségi jelentőségű város, 1 autonóm terület és 4 autonóm körzet) hatáiraival. A körzetek élén a köztársasági elnök teljes jogú megbízottjai állnak, ők érvényesítik az elnök alkotmányos jogait, s tagjai az elnöki adminisztrációnak. Hatósági jogköröket gyakorolnak az alárendelt közigazgatási egységek fölött. (A szövetségi minisztériumok szervezeti felépítése a körzetek szerinti tagolódást követi.)

A kisebb területi egységek közül az előző népszámláláshoz képest 63 közigazgatási egységében csökkent a lélekszám, a legjelentősebb mértékben – 14%-kal – a Magadani területen, valamint a Pszkovi területen és a Komi Köztársaságban (11,5-11,5%-kal). Ugyancsak megcsappant a Murmanszki, a Kirovi és a Kurgani területek népessége (11-11%-kal). A népszámlálások adatainak egybevetése növekedést mutat Dagesztán Köztársaságban (15,6%), a Csecsen Köztársaságban (15%), Moszkva városában (11%), a Karacsajev-Cserkesz Köztársaságban (8,9%), valamint a Moszkvai területen (7,2%).

A belföldi vándorlás irányváltása

Az Oroszország területi egységeinek lélekszámában bekövetkezett változások alapján valószínűsíthető, hogy napjainkra jelentékeny elvándorlás alakult ki az Északnyugati, az Uráli, a Távolszeleleti és a Szibériai körzetekből. Amennyiben így van, évszázados tendenciák fordulnak meg, lévén, hogy Oroszország népessége a Szovjetunió megszűnéséig hagyományosan északi és keleti irányba haladva népesítette be a földrésnyi ország (meghódított) területét. A népesség vándorlását befolyásoló tényezők feltárását végezte el Zs. A. Zajoncskovszkaja demográfus, aki a költözési irányok keretét az oroszországi modernizációban jelöli meg (Zajoncskovszkaja 1999). Összetevői, az urbanizáció és az iparosítás együttesen adták a térbeli mobilitás koordinátáit, míg az ezeket kísérő politikai és társadalmi átalakulások (megrázkódtatások) megsabták a migráció arányait és jellegét – azt, hogy a helyváltoztatás hány embert érintett, hogy önkéntes vagy kényszerű volt, illetve szervezett vagy önálló alapon ment-e végbe. Az országon belüli vándorlások további meghatározóit adták az Orosz Birodalom, majd a Szovjetunió egyes területei között meglévő fejlettségbeli különbségek.

A huszadik század elején folytatódott a birodalom peremterületeinek korábban megkezdett birtokbavétele, az első évtizedekben még kifejezetten mezőgazdasági jelleggel. Tömegesen rajzottak ki az új telepések a végvidékekre: 1897 és 1916 között 2,5 millióan költöztek Szibériába és a Távolszeleltre, további 1,5 millió ember Kazahsztánba és Közép-Ázsiába – és még 1,7 millióan a Kaukázus előterébe, az Észak-Kaukázusba, valamint a Kaukázuson túlra. A kibocsátórégiók között voltak a Központi feketeföld és a Volga-Vjatka későbbi gazdasági körzetekbe sorolt területek. S bár a vándorbotot ragadók új lakóhelyükön alapvetően paraszti életmódra vállalkoztak, egy részük már a születőfélben lévő nagy ipari központokba tartott – a Donyec-medencébe vagy a bakui olajkitermelővidék felé. Az agrárjellegű migráció utolsó nagy hullámát az ötvenes években a kazahsztáni és nyugat-szibériai szűzföldek feltörsésére szervezett kampányok jelentették, és bár mezőgazdasági természetű vándorlás a peresztrojka időszakáig előfordult, a gyökeresen megváltozott gazdasági körülmények miatt az nem lehetett perspektivikus.

A népesség térbeli mozgását a húszas évek végétől az iparosítás és a városiasodás ket-
tőse alakította, s az iparilag fejlett régiók mellett nagy vonzást gyakoroltak a természeti kincsekben gazdag vidékek. Az iparfejlődéssel párhuzamosan a városok népességgyarapodása a Szovjetunió megfelelő előfeltételekkel rendelkező európai részében volt viharos – a Leningrádi, Moszkvai, Jaroszlavi⁴, Tulai, Gorkiji, Kujbisevi, Dnyepropetrovszki területeken a városi lakosság 1927 és 1938 között 2,2-szeresére duzzadt, a Donyec-

4 A névadó város neve: Jaroszlavl.

medencében pedig négyszeresére. Kiemelkedő szerepet játszott az Urál vidéke, ahol az iparvárosok lakossága évente 8–10%-os gyarapodást szenvedett el. Ugyancsak évi 10%-os növekedési ütemet mutattak fel a keleti és északi peremterületek városai (Kelet-Szibéria, Távol-Kelet, Kemerovoi és Novoszibirszki terület). A lélekszám még viharosabb növekedését élték meg az északi peremterületek: az európai részeken a városlakók száma 664 ezerre nőtt, míg az ázsiai vidékeken 228 ezerre.

Amilyen sebes volt az urbanizáció, olyan vad és olyan torz is – véli Zajoncsov-szkaja, leszögezve: az iparosítás jelentős részben rabmunkával és száműzöttek erőfeszítéseivel történt, akiknek légereit nehéz lenne városoknak nevezni (miként őket magukat városlakóknak), holott táboraik számos későbbi városnak váltak alapjává. Az északi és keleti irányú népességmozgást a 2. világháború éveiben jelentősen élénkítette az ipari üzemek evakuálása az ország nyugati részeiből, és a helyi gyárak fejlesztésének felgyorsítása. Ennek következtében az iparban foglalkoztatottak száma az uráli iparvidéken, Szibériában és a Távol-Keleten 1940 és 1950 között megkétszereződött. Ugyanebben az időszakban az európai és az ázsiai Északon a városi lakosság növekedése abszolút mértékben csaknem megegyezett egymással, és növekedési ütemük 2,4-szeres, illetve 5,4-szeres volt. Észak és Kelet területeitől eltérően Oroszország európai részének városi lakossága 1939 és 1958 között csak jelentéktelen mértékben növekedett: igaz, ezek a nyugati városok tekintélyes vonzerőt gyakoroltak, ám a bevándorlók beáramlása lényegében a háborús veszteségek pótlására volt elegendő (Leningrád lakóinak száma még 1959-ben is elmaradt a háború előttitől). A keleti vidékek feszített ütemű urbanizálása és a nyugati országrészekben keletkezett hatalmas háborús károk erőteljesen módosították a Szovjetunió városi lakosságának megoszlását: míg 1926-ban az ország városlakóinak csupán 12,8%-a élt az Urál, Szibéria és a Távol-Kelet urbánus településein, 1959-re arányuk már 21,3%-ra szökött fel, miközben a Központi és az Észak-Nyugati körzetbe soroltaké 28,4%-ról 20,2%-ra mérséklődött. Ugyanazon év elején a Szovjetunió népességének 48%-a már városlakó volt.

Összességében a huszadik század folyamán Oroszország (és a Szovjetunió) városlakóinak száma megtízszereződött, méghozzá úgy, hogy ennek a növekménynek mintegy fele a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években keletkezett. Oroszországban ebben az időszakban minden második városlakó a bevándorlók közül került ki: a hatvanas–hetvenes évtizedben a városlakók számát a migráció 8-8 millió fővel, a nyolcvanas években 5,5 millió fővel növelte. A falvakból a városokba történő beáramlás a 20. század elejétől kezdve Közép-Oroszország vidékeire volt jellemző, ahol a kapitalista viszonyok korai kifejlődése a parasztság rétegződését, következésképpen a falusi lakosság nagyobb fokú mobilitását és az urbanizáció iránti fogékonyságát vonta maga után. A Moszkvai kormányzóságban a 19–20. század fordulóján a parasztság férfi tagjainak 38%-a a városokban dolgozott, ipari és építőipari idénymunkásként (a Jaroszlavi kormányzóságban arányuk elérte a 28, a Vlagyimiriben a 26%-ot). Így azután a 20. század közepére az Északnyugati és a Központi körzetek „elvádorló potenciálja” kimerült, és ezek a vidékek a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveiben a migráció legfőbb vonzáskörzeteivé váltak – olyannyira, hogy a leningrádi és a moszkvai agglomeráció abban az időszakban az egész Szovjetunió vándorlásban részt vevő népességének csaknem a felét szívta fel (hozzátehetjük: mintegy Ravenstein 2. „törvényének” igazolásaként).

Zajoncskovszkaja szerint a népesség egyre fokozódó vonzódása a „belakott” és „komfortos” körzetek iránt nem csupán a gazdasági helyzet súlyosbodására adott reakció, nem konjunkturális jelenség, hanem annak megkésett megnyilvánulása is, amit a tér extenzív birtokbavételéről az intenzívre való áttérés von maga után. A Szovjetunió felbomlása, a piacgazdasági viszonyok térhódítása a 20. század utolsó évtizedében egyszeriben véget vetett az évszázados expanziós ciklusnak, és kezdetét vette a birtokba vett tér jobb határfokú kihasználása.

Az északi és keleti területek benépesítésének története nem lenne teljes a kényszerű „betelepülők” említése nélkül. A Javítómunka-táborok Főigazgatósága (GULAG) fennállásának három évtizede (1930–1960) alatt százazrével alkalmazta a rabmunkát, egy részét az ország északi és keleti vidékein. Olyannyira, hogy bizonyos városok létrejöttében meghatározó volt a munkatáborok foglyainak tevékenysége – közöttük említhető északon, a sarkkörön túl Vorkuta (2011 januárjában 70 ezer lakost számlált), keleten pedig Magadan (2011-ben 98 ezer lakos), vagy Komszomolszk-na-Amure (lakóinak száma 2011 elején 263 ezer fő volt). A fogva tartottak számát a Szovjetunió felbomlásáig titkosan kezelték, ám az archívumok megnyitása sem tette egyértelművé, hogy mikor mennyien lehettek. A bizonytalanságot mutatja, hogy a Belügyi Népbiztosság irattára szerint 1936-ban a börtönök, táborok és telepek fogva tartottjainak száma 1,19 millió fő volt, ám ugyanez a népbiztosság ugyanerre a kategóriára a statisztikai hivatalnak (amely akkor épp a tervhivatal részlegeként működött) az 1937. évi népszámláláshoz már 2,75 millió főről szóló jegyzéket nyújtott át. A GULAG főparancsnokának (Naszedkinnek) egy 1941. március 1-jén kelt jelentése szerint a háború kitörése előtt a táborlakók száma 2,3 millió főre rúgott. L. Berija tizenkét évvel később, a készülő amnesztiarendelet indoklásában 2 526 402 főt említ.⁵

A táborok lététől függetlenül a kelet és észak felé tartó vándorlásban természetesen előfordultak megtorpanások. Mivel az 1959. évi népszámlálás eredményei azt mutatták, hogy Szibéria lakossága nyugatra tart, alapos előkészítő munkával olyan állami intézkedéscsomag született, amely a távoli, zord éghajlati viszonyokkal rendelkező területeket bérszorzókkal, pótlékokkal tette vonzóvá a bevándorlók számára – a hatvanas évek folyamán Nyugat-Szibériát még így is 740 ezer ember hagyta el, és Kelet-Szibériából is inkább elvándoroltak az ott élők. Folyamatos bevándorlási többlet jellemezte viszont a Távols-Keletet, ahova nemcsak Oroszországból, de a Szovjetunió többi tagköztársaságából is sokan költöztek a jó kereset (a „hosszú rubel”) reményében. Az elvándorlásokat illetően a szovjet időkben mindvégig kivételt jelentettek Moszkva és Leningrád lakosai, akik az érvényben lévő bejelentkezési-nyilvántartási rendszer (propiszka) megkötöttségei miatt nem szívesen adták fel lakhelyüket.

A nyolcvanas évek második felétől kezdve egyre kevesebben kerekedtek fel, hogy az északi vagy a keleti végek városaiban telepedjenek le. Az oroszországi migráció „nyugati áramlatait” vizsgáló Ny. Mkrtsjan demográfus ezt arra vezeti vissza, hogy egyrészt a piacgazdaság csirái otthonukban is egyre kedvezőbb feltételeket teremtettek a vállalkozó szelleműek számára, másrészt felbomlott az irányított munkaerő-gazdálkodási szisztéma, harmadrészt pedig egyre romlott a távoli vidékek városainak korábban kifejezetten jó

5 A táborokkal foglalkozó honlap: <http://www.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm>; Naszedkin jelentése: <http://www.vevivi.ru/best/Gulag-ref94141.html>; Berija indoklása: <http://www.ehorussia.ru/forum/showthread.php?t=1360>.

ellátási rendszere. A Szovjetunió felbomlását közvetlenül megelőző időkből azután az elszabaduló infláció végképp értéktelenné tette a „hosszú rubeleket”, ráadásul felütötte fejtét a munkanélküliség, ezért egyre többen szedték a sátorfájukat. A szovjet tagköztársaságokból korábban északra és keletre elszármazottak visszatértek szülőföldjükre, az oroszok pedig az ország középső és délnyugati vidékeire áramlottak. A bevándorlási hullámot erősítette, hogy a kilencvenes évtized elején ugyanide igyekeztek mind a volt szovjet köztársaságokból repatriálók, mind a szovjet hadsereg feloszlott alakulataiból leszerelt katonák.

Kelettől el

A szövetségi körzetek Mkrtsjan véleménye szerint nem a legalkalmasabbak a migrációs folyamatok elemzésére, mert a vándorlás szempontjából nem egyneműek: példaként az Északnyugati körzetet említi, amely egyetlen egységbe tömöríti a nagy vonzerőt gyakorló Szentpétervárt és a Leningrádi területet, illetve a nagyfokú elvándorlással jellemezhető Murmanszki területet és a Komi Köztársaságot. A népesség területi mobilitásának vizsgálatához öt egységet állított fel (Mkrtsjan 2004). Az első az európai befogadóövezet, amely a Központi és a Volga menti körzetekből áll, továbbá az Északnyugati körzetből (leszámítva az elvándorlással sújtott, már említett területeit, kiegészülve az Arhangelszki területtel és a Nyenyec Köztársasággal), valamint a Déli körzet nagyobbik részéből (a Krasznodari, Sztavropoli, Rosztovi, Volgográdi és Asztrahanyi területekből). Az így kialakított övezet Oroszország területének mindössze 15,3%-át foglalja el, de 2003-ban itt élt a népesség 66,4%-a. A második az európai észak (a megfelelő szövetségi körzetből kimaradt területek). Ez a ritkán lakott övezet az ország területének 7%-ára terjed ki. A Déli szövetségi körzet köztársaságai alkotják a harmadik övezetet (Adigea nélkül), ami az ország területének mindössze 1%-ával egyenlő, ám a népesség 4,4%-a élt rajta. Az Urál és Nyugat-Szibéria a negyedik egység, területe meghaladja az európai befogadóövezetét, lélekszáma viszont annak csupán egynegyede. Az ötödik, a keleti kibocsátóövezet a Szibériai szövetségi körzet fennmaradó részéből és a Távolszibériai körzetből áll: Oroszország területének 60%-ára terjed ki, népessége az ország népességének valamivel több mint 10%-a volt.

3. táblázat

Az Oroszországi Föderáció övezetei közötti nettó vándorlási különbség, 1991–2003

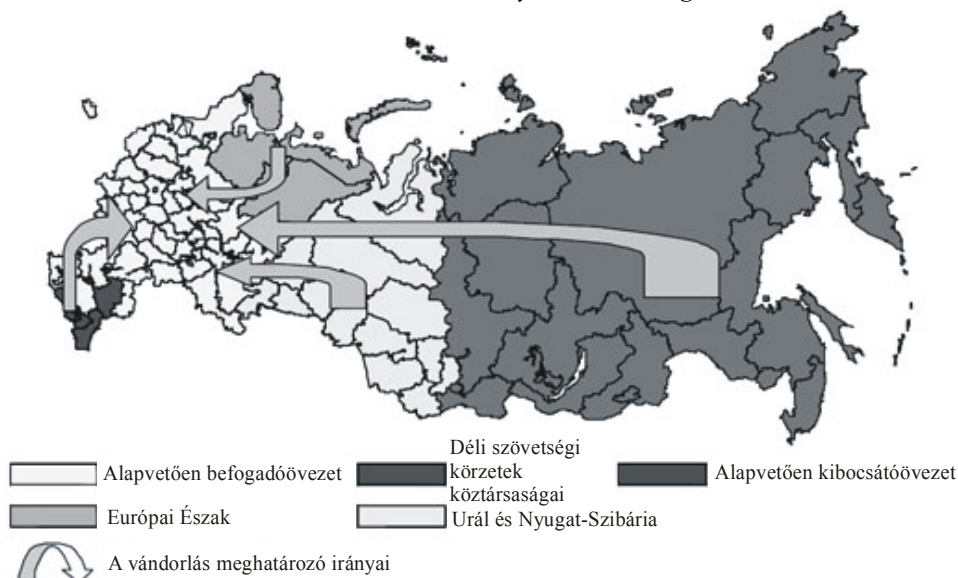
(ezer fő)

Övezetek	Európai befogadóövezet	Európai észak	Déli szövetségi körzet	Urál és Nyugat-Szibéria	Keleti kibocsátóövezet
Európai befogadóövezet		-355	-379	-301	-840
Európai észak	355		-1	15	-3
Déli szövetségi körzet	379	1		33	-3
Urál és Nyugat-Szibéria	301	-15	-33		-238
Keleti kibocsátóövezet	840	3	3	238	
<i>Összesen</i>	<i>1875</i>	<i>-367</i>	<i>-411</i>	<i>-14</i>	<i>-1083</i>

Megjegyzés: a táblázat oszlopai azt mutatják, hány vándorlóra tett szert (+) vagy hányat veszített (-) az övezet a népességnek a sorokban feltüntetett övezetekkel végbement cseréje révén.

Forrás: Goszkomstat Roszszi, In: <http://www.strana-oz.ru/?numid=19&article=904>.

Az eurázsiai vándorlás irányai Oroszországban



Forrás: Mkrtesjan 2004.

A kilencvenes évek folyamán az európai befogadóövezet minden egyes régiója ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolt a kül- és belföldről érkezőkre egyaránt: számuk ekkor évente 160 ezer főre rúgott, majd az ezredfordulót követően 100 ezer alá csökkent. Az övezet régiói persze nem egyneműek, legnépszerűbb közülük Moszkva és a Moszkvai terület; mindkettő pozitív vándorlási egyenleget mutatott fel az ország összes régiójával szemben, s 1991 és 2003 között 616 ezer fős vándorlási többletre tett szert. Ugyanakkor nem csupán befogadta a migránsokat, hanem a főváros és közvetlen közigazgatási környezete között egyfajta újraelosztásuk zajlott le: a fővárosba bevándorlók 57%-a a jelzett időszakban a Moszkvai területről érkezett. A keletről érkező bevándorlók adták a növekmény 30%-át, s csupán 13% származott az ország északi és déli vidékeiről. A fővárosba a bevándorlás alapvetően a közvetlen szomszédságból történt: a Tveri, Vlagyimiri, Kalugai, Tulai, Rjazanyi területekről. A migrációban szerepük kettős: a főváros közelsége vonzóvá teszi ezeket a távolabbról érkezők számára, akik az ingatlanok ottani magas árai miatt a vasútvonalak és autópályák közelében lévő településekre költöznek, hogy a fővárosba járjanak dolgozni. Ugyanakkor az ott lakó „helybéli” előnyben vannak velük szemben mind a tájékozottság, mind a fővárosiakkal fenntartott rokoni, baráti kapcsolatok terén – emellett Moszkva mintegy terjeszkedik a környező települések felé, üdülőövezeteket, ipartelepkeket létesítve a szomszédságban. Moszkva számára a Moszkvai terület hasonló szerepet tölt be, mint a Moszkvai terület számára a közvetlen szomszédok. A európai befogadóövezet további vonzó régiói között van a Szamarai és a Nyizsegorodi terület, valamint (nehezen megmagyarázható módon) Belgorod.

Az európai észak néven említett övezetet a népesség nyugatira vált áramlása nem érinti, ám míg a kilencvenes évtized elején elvándorlás miatt évente az ott élők 1%-át veszítette el, az elköltözés üteme alábbhagyott. A Déli szövetségi körzet köztársaságaiból

az orosz (szláv) népesség elvándorlása a Kaukázustól északra fekvő síkságra és a Központi körzet régióiba már a hetvenes években megkezdődött, majd a százezres népességmozgást okozó csecsenföldi hadi cselekmények nyomán felerősödött. A kilencvenes években nyomukban jártak a kaukázusi nemzetek tagjai (Mkrtsjan becslése szerint a Csecsen Köztársaság „nem államalkotó” nemzetiségei közül a háborúskodás kezdetétől fogva mintegy 250 ezren távoztak vagy a Sztavropoli területre vagy azt közbeiktatva az ország más régióiba).

Az Urál és Nyugat-Szibéria területéről 1991 és 2003 között több mint 300 ezren távoztak, ennek a veszteségnek a 80%-át azonban kiegyenlítették a kibocsátóövezetből érkezők. S tovább haladva kelet felé egyértelmű, hogy a kibocsátóövezet összes területi egysége veszített népességéből: a Krasznajarszki terület felszívja az összes keletről befutó elvándorlót, az utána következő Irkutszki terület gyűjti a még távolabbi vidékek lakóit, miközben népessége a szomszédos Krasznajarszki terület felé tart. A Távols-Kelet városai viszont nem vonzásközpontok. Nehezen is tölthetnék be ezt a szerepet a közlekedés nehézségei miatt: közúti összeköttetés híján ezek a települések folyami vagy tengeri hajókon közelíthetők meg (ami az év nagy részében nem lehetséges), vagy pedig légi úton. Az elvándorlást jelzi például, hogy Magadan lakossága 1989 óta 53 ezer, Komszomolszk-na-Amure lakossága 52 ezer fővel csökkent.

Forrás: szelvények százezrei

A folyamatok megfigyelése a kilencvenes évek elejétől az államalakulat felbomlásával járó közigazgatási, jogi változások miatt nagy nehézségekbe ütközött. A szovjet rendszerben a nyilvántartás 1932-től – legalábbis szándékai szerint – átlátható volt: ekkor állították vissza az állampolgárok alapvető adatait tartalmazó személyi igazolványok forradalom után eltörölt rendszerét (amelyet 1903-tól vezettek be). Ezt előbb (1933-tól) a Moszkvában, Leningrádban és a körülöttük lévő 100 kilométeres körzetben lakókra tették kötelezővé, elrendelve egyben azt is, hogy az igazolványt kézhez kapók eleget tegyenek a lakóhelyen való bejelentkezés kötelezettségének. Később az igazolványokat további 25 nagyvárosra terjesztették ki, valamint a Szovjetunió nyugati, 100 kilométeres határsávján belül lakókra (azt a hatóságok döntötték el, hogy kit nyilvánítanak nemkívánatos személynek valamely városban). További lépés volt az igazolványok kiállítása a vasutasokra és a vasúti fővonalak mellett lakókra. A falvak lakói közül csak az állami gazdaságok (szovhozok) dolgozói kaptak igazolványt (a falusi lakosság egy 1974-es döntés nyomán 1976 és 1981 között kapta kézhez a személyi igazolványokat).

Az igazolványokat a Belügyi Népbiztosság összesítette, a rendőrség kezelte, s 1936-tól az igazolványok rendszerébe vont („rezsimnij”) városokban „címirodákat” állítottak fel – a 20 ezres lélekszámnál nagyobbakban „bokorirodák” működtek. (1936-ban 359, rá egy évre 413 városban volt címiroda, a többi várost egy-egy bokorirodához „osztották be”). A nyilvántartás hivatalosan meghirdetett célja a „népesség mozgásának számbavétele” volt. Ennek érdekében 1937 derekán bevezették a „címkártyák” rendszerét, ez szolgált minden lakcímváltozás rögzítésére.

A rosszlemkű 1937-es népszámlálást követően 1939-ben újabb népszámlálásra készülődve finomították a lakcímek bejelentésének rendjén. Azok, akik üdülésen, szolgálati úton, kiránduláson vettek részt, egytagú címkártyákat tartoztak kitölteni, az összes többi

lakos kártyájának volt egy letéphető szelvénye. A szelvény a belügyi szerveken keresztül az akkoriban a Tervhivatal alá tartozó statisztikai hivatalba került, maga a címkártya a rendőrségen maradt (gyanús egyének esetében két példányban, így érvényesítve a bűnüldözéshez fűződő államérdeket). A népesség mozgásának állami ellenőrzését és korlátok közt tartását azonban sokkal inkább a lakhatásra feljogosító „propiszka” (bejelentési és nyilvántartási kötelezettség) rendszere nyújtotta. Ez a lakcímek nyilvántartási rendjének megfelelően hatósági jellegű volt – például a lakhatási jog elnyerését esetenként ötesztendő helyi munkaviszonyhoz kötötte. Ezt a szisztémát, amely nyilvánvalóan színezte a szovjet urbanizáció történetét, 1993-ban törölték el (Moszkvában 1996-ban vesztette érvényét).

A címkártyák rendszere következtében vetette papírra a migráció egyik orosz szakértője, O. Sz. Csugyinovszkih, hogy a belföldi vándorlások folyó statisztikai megfigyelése mind a mai napig (2010) papíron történik: a statisztikai hivatal évente címkártyák szelvényeinek százazreit veszi át – és miként nyolcvan évvel korábban, kézi munkával dolgozza fel. Igaz, 1996 óta már áttért az adatok számítógépes rögzítésére...

IRODALOM

- Az statisztikai hivatal, a Roszsztat tájékoztató anyagai a 2010. népszámlálásról: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/perepis_itogi2106.htm
- A Demoscope című internetes kiadvány részletes ismertetőt nyújt a népszámlálásról, a migráció kérdéseiről, kimerítő sajtószemlével. Az archívumon keresztül elérhető, hetente megjelenő változatai: http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0407/perep_01.php
- <http://www.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm>
- <http://www.vevivi.ru/best/Gulag-ref94141.html>
- <http://www.ehorussia.ru/forum/showthread.php?t=1360>.
- Mkrtcsjan, Ny.* (2004): Az oroszországi belső vándorlás „nyugati áramlata” = <http://www.strana-oz.ru/?numid=19&article=904>
- Zajonckovszkaja, Zs. A.* (1999): A belső vándorlás Oroszországban és a Szovjetunióban mint a társadalmi modernizáció tükröződése = http://www.ecsocman.edu.ru/data/546/989/1219/1999_n4_p2234.pdf

Kulcsszavak: Oroszország, népszámlálás, belföldi vándorlás, szovjet urbanizáció, szovjet népesség-nyilvántartás, szibériai népességfogyás, Orosz Távols-Kelet népessége.

Resume

The article describes the antecedents of the population census of Russia in 2010, it tells performance details, and shows preliminary results of the census. When introducing data, the article details distribution of population among the eight federal districts, comparing figures with the results of the population census of 2002. It also mentions the factors, that characterised regional mobility of Russian population in the northern-easterly direction till the end of the twentieth century. Since after the disintegration of the Soviet Union internal migration changed direction for the west, the author outlines its evolution till 2003 based on available data, when also referring to intermediate states of internal migration and typical features of statistical observation.